قالی محرابی باغی

حسین ریشهری

نام: قالیچه محرابی باغی
نوع طرح: محرابی
شماره اموال: ۱
جنس تار، پود و پرز: ابریشم
ابعاد: ۱۴۰×۱۱۰ سانتی‌متر
نوع گره: نامتقارن (فارسی)
تعداد گره: ۶۰ گره در ۶۵ میلی‌متر

چکیده
دست‌بافی را که از تلفیق دو طرح بسیار معروف ایرانی یعنی محراب و باغ خلق می‌شود قالی محرابی باغی می‌نامند. این دو طرح هر کدام به صورت مجزا در دوران صفویه در ابعاد و انواع گوناگون رسم شده اند و با استقبال زیادی مواجه‌اند. قالی محرابی تنها نمونه ای است که از تلفیق دو طرح یافته شده است.
طرح محراب، با عبادت و نیایش مسلمین در ارتباط و باغ نیز یادآور بهشتی است که خداوند بزرگ به بندگان صالح خویش وعده داده است. قالی محرابی را که در این مقاله به آن پرداخته خواهد شد هنرمندان کرمانی در سده یازدهم هجری قمری بافته‌اند. هنرمندانی که دست‌بافت‌هایشان زینت بخش دربار امیرانوران گورکانی بوده است اثری خلق کرده‌اند که نمونه دیگری ندارد. این اثر هم اکنون در موزه فرش آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.
قالی محرابی مورد نظر از سه قسمت اصلی تشکیل یافته است، که عبارت‌اند از: ۱- متن قالی؛ ۲-لچک‌ها؛ ۳-حاشیه‌ها. طرح کلی قالی به صورت ۱/۱ اجرا شده است که قدرت قلم بالای هنرمند در تلفیق دو عنصر محراب و باغ، قالی را جزو دست‌بافت‌های منحصر به فرد ایرانی قرار داده است.

۱) متن قالی

متن سجاده به شکل باغ است، طرحی که گویا اززمان صفویه رونق یافت و در مناطق مختلف ایران بافته شد.
باغ ایرانی با حصاری به شکل مستطیل محصور می‌گردد و با محورهای عمود بر هم و موازی با اضلاع حصار تقسیم‌بندی می‌شود. این دو محور عمود بر هم باغ را به چهار قسمت اصلی تقسیم می‌کند و شاید واژه «چهارباغ» از این حرکت به وجود آمده باشد.
معماران مسلمان با توجه به توصیفات قرآن کریم، باغ‌هایی ساخته اند که تمثیلی از بهشت است و طراحان فرش با نقش کردن این طرح بر روی قالی ایرانی سعی بر آن داشتند که آن را از حالت تحول پذیری در چهار فصل سال خارج کنند و به صورت جاوید و ماندگار در تمام زمان‌ها به نمایش در آورند.

توصیف متن قالی

متن قالی به رنگ سبز زرد روشن است که به وسیله دو جوی آب که موازی با حاشیه‌های طولی و عرضی قالی حرکت کرده اند به چهار قسمت مساوی تقسیم شده است.
جوی آب در شکل مادی و ظاهری خود برای باغ روح و روان می‌آفریند، و یکی از نکات جالب، تصویری از بهشت است که در قرآن کریم به آن اشاره شده است. به عنوان مثال در آیه ۷۶ سوره طه آمده است: آن بهشت‌های عدنی که دائم زیر درختانش نهرها جاری است آنجا نعمت و حیات ابدی است و این بهشت پاداش کسی است که خود را پاک و پاکیزه گرداند.
نکته جالب در این آیه عبارت «جنات تجری من تحتها الانهار» است، به معنی بوستان‌هایی که از زیر درختان و قصرهای آن جوی‌های آب جاری است و این ترکیب کلامی در ۳۵ آیه از آیات قرآن کریم به کار رفته است. همچنین زندگی ایرانیان از گذشته‌های دور به آب وابسته

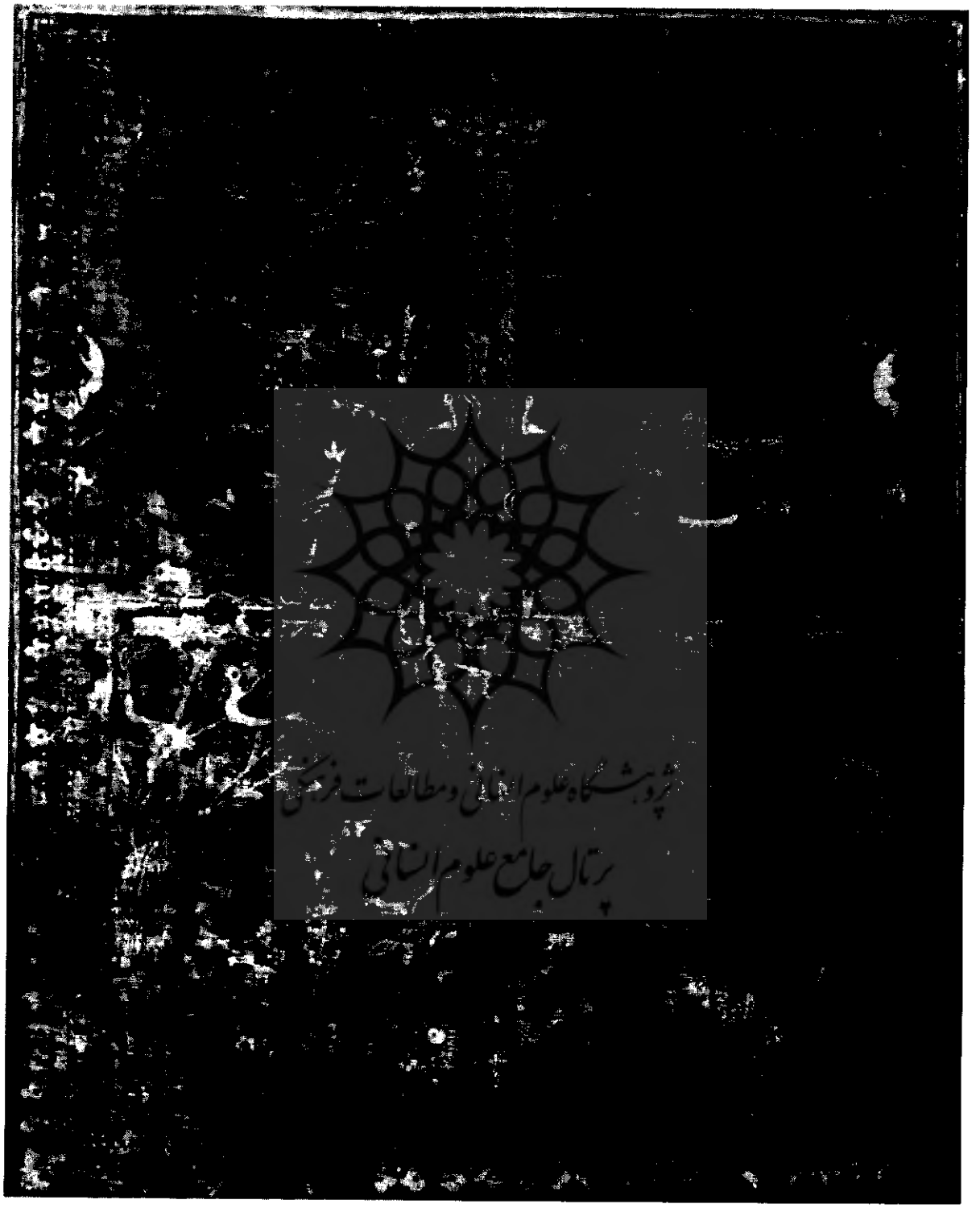

قالی محرابی باغی (قرن یازدهم هجری) کرمان، ابعاد ۱۴۰×۱۱۰ سانتی‌متر

قندیل، با عبارت «سبحان ربی الاعلی و بحمده»

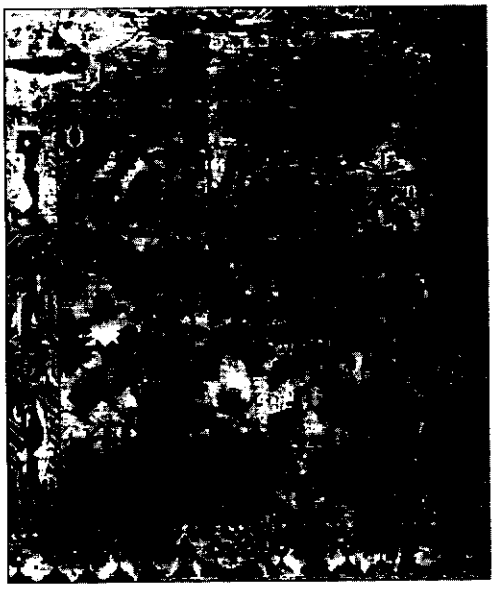

قسمت پایین قالی
سمت راست

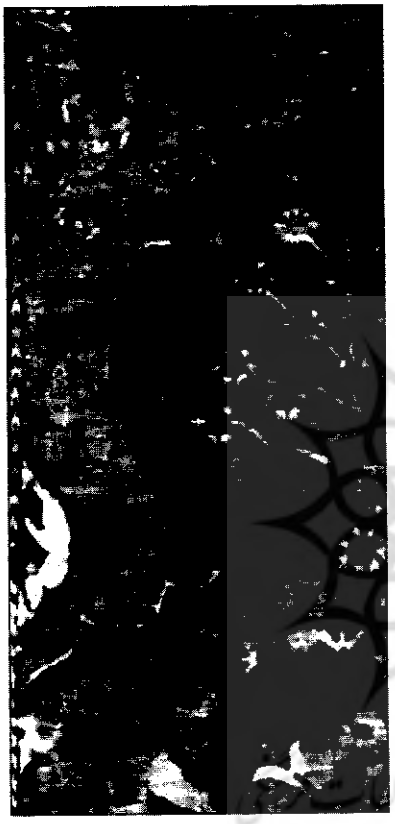

نمای کلی حاشیه که در آن قسمت‌های ساده بافی حاشیه اصلی و زنجیره دیده می‌شود

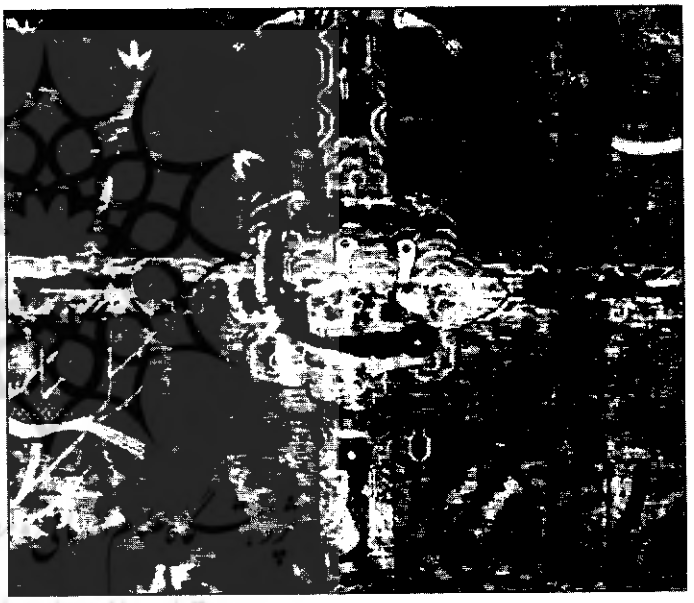

حوض وسط قالی
با ترنج هشت پر

قسمت پایین قالی سمت چپ

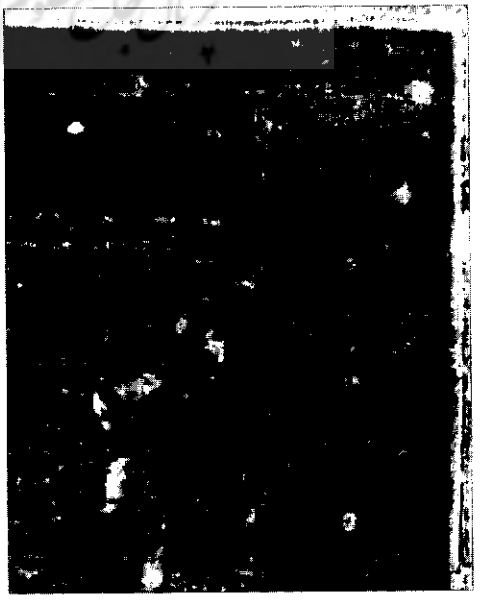

کتیبه سمت راست قالی
که داخل حاشیه اصلی
کار شده است

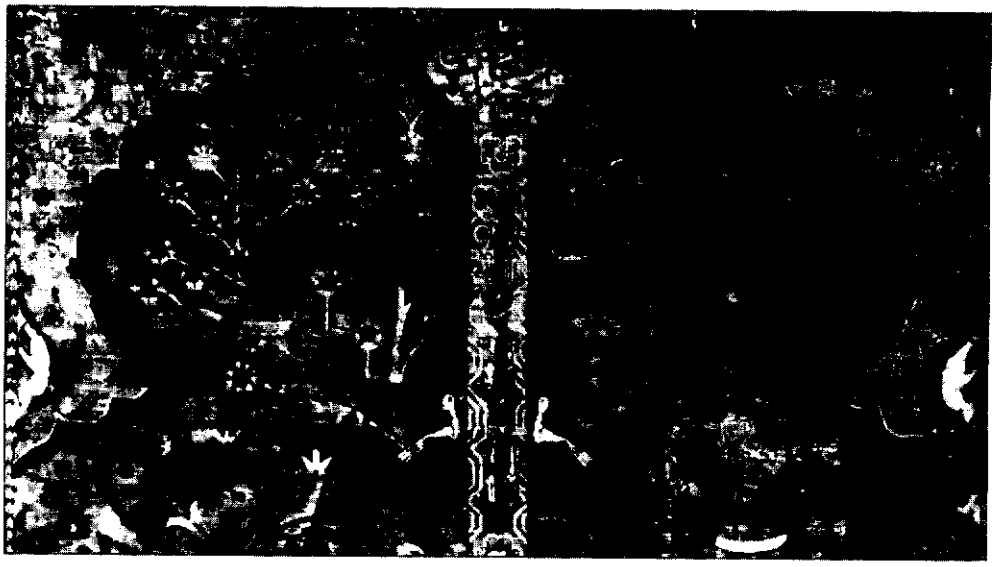

نمای کلی لچک قالی

فضای داخلی لچک که با عناصر اسلیمی و ختایی پر شده است

قسمت بالا سمت راست

درخت سرو که قرینه در سمت مخالف دیده می‌شود

کتیبه سمت چپ قالی که داخل حاشیه اصلی کار شده است

قاب بالا سمت چپ

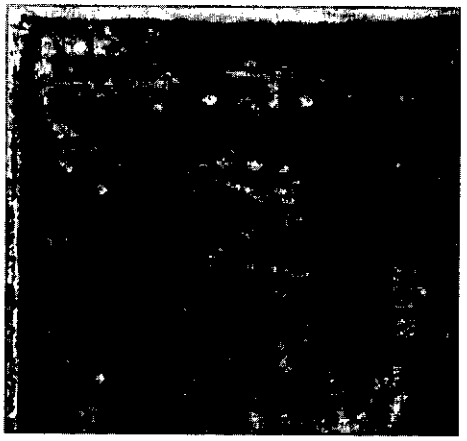

بوده اســت و این امر از آرایش ســفال‌های پیش از تاریــخ ایران زمین مشهود است.

در مرکز قالی حوضی به شــکل ترنج هشــت پر دیده می‌شود که چهار جوی آب به آن متصل می‌شود. هنرمند طراح با استفاده از خطوط مواج وهاشور مانند و خطهایی که یاد آور اسلیمی ابری است سعی کرده حالت سیال بودن و روان بودن آب را به نمایش بگذارد. در قسمت بالای قالی (مرکز عرض قالی) ترنج کوچکی است که نقش قندیل را بر عهده دارد و محل قرار گرفتن مهر و پیشــانی نمازگزار اســت و این امر از عبارت «سبحان ربی الاعلی و بحمده» مشهود است. در امتداد این قندیل جوی آبی دیده می‌شود که موازی محور طولی قالی است. این جوی را با شش ماهی نشــان داده‌اند که پنج ماهی آن به سمت مرکز قالی شنا می‌کنند و دیگری در قسمت پایین قالی دیده می‌شود وخلاف جهت آنها حرکت می‌کنــد.در جوی عرضی قالی که عمود بر جوی طولی رســم شــده نیز چهار ماهی به تصویر در آمده است که در حال شنا کردن به سمت مرکز قالی اند. همچنین در ترنج هشــت پر مرکزی قالی ســه ماهی به همراه دو اردک روی آب شــناورند. ماهی نشــانه باروری، تجدید و حفظ حیات و نیروی آب‌ها اســت که منشأ و محافظ حیات است. همچنین ماهی‌ها نماد پارسایان و مریدانی هستند که در آب‌های حیات شنا می‌کنند.

قالی محرابی باغی موزه آستان قدس در رده قالی های تلفیقی است و متشکل از سه قسمت اصلی متن قالی، لچک ها و حاشیه است؛ طرح کلی قالی به صورت ۱/۱ اجرا شده است که قدرت قلم بالای هنرمند در تلفیق دو عنصر محراب و باغ، قالی را جزو دست بافت‌های منحصر به فرد ایرانی قرار داده است

از نــکات جالــب ترنج مرکزی پنهان شــدن قســمتی از بــدن اردک‌ها در زیر آب اســت و همچنین اندازه بزرگ ماهی‌ها نســبت به این پرندگان قابل توجه است.

قاب پایین سمت راست

این قــاب درختی بزرگ به رنگ ســورمه ای دارد که بر روی آن دو پرنده را طراحی کرده‌اند که یکی با رنگ‌های شاد ودم بلند احتمالاً طاووس اســت. در قســمت پایین سمت چپ قــاب نیز پرندهای دیده میشــود. فضاهای دیگر این قــاب را با بوته‌ها، درختچه‌ها و غنچه‌های گل تزیین کرده‌اند.

قاب پایین سمت چپ

در این قاب دو درخت به رنگ‌های روناســی و ســفید طراحی شده که بر روی هر کدام از آنها دو پرنده طراحی کرده‌اند. درخت اول در پایین سمت راســت و به رنگ روناسی اســت. لابه لای گل‌های گرد و کوچک آن دو پرنده و در قسمت بالا سمت چپ نیز دو پرنده دیگر دیده میشود.

زیر پای یکی از این پرندگان فرمی‌شــبیه به آشــیانه یــا لانه پرنده کار کرده‌اند. شــاخه‌های این درخت تا ســمت راســت قاب گسترش یافته و فضــای اطراف آن را پر کرده اســت. فضاهای دیگــر قالی اختصاص به بوته‌ها و دســته‌های گل دارد که به صورت گل‌های شیپوری (پایین ســمت چپ قاب) و همچنین دســته گلی شــبیه به گل فرنگ کار شده است.

قاب بالا سمت راست

این قــاب نیز متشــکل از دو درخت و چهار پرنده به همــراه بوته‌هایی اســت. قسمت پایین و تقریباً در وســط قاب پرندهای بر روی بوته‌های گل نشســته و شاخ و برگ‌ها در جهات مختلف به گونه‌ای رسم شده‌اند تا پرنده به خوبی نمایان شــود. درخت ســروی و پرندهای سفید رنگ را سمت چپ قاب نشــانده‌اند و پرنده دیگری در نوک درخت سرو نشسته است. از پشت سرو درختی بزرگ خارج شده که شاخه‌هایش در کل قاب پراکنده اســت. در لابه لای شاخه‌های این درخت پرنده ای و میوه‌هایی به شــکل انار و گلابی دیده می‌شود. شاید این نقش اشاره ای به درخت طوبی اســت که ریشه اش در منزل حضرت محمد (ص) و شاخه‌هایش در منازل بهشتیان پخش و گسترده است.

قاب بالا سمت چپ

درخت ســرو و پرنده‌های روی آن دقیقاً مشابه قاب مقابل است. درختی که از پشت درخت سرو بیرون زده به رنگ سفید است و بیشتر فضاهای داخــل قاب را به خود اختصاص داده اســت. بــر روی آن نیز یک پرنده به رنگ روناســی مشــابه پرندهٔ قاب سمت راست قالی دیده می‌شود. در پایین قاب نیز بوته ای از گل‌های زنبق بســیار بزرگ با برگ‌های دراز و بلند رسم کرده‌اند.

برخی گل‌های قالی شبیه به گل‌های فرنگی است. این نوع گل‌ها تقریباً از قرن یازدهم هجری بر روی آثار ایرانی انعکاس یافته است.

تورج ژوله در کتاب «پژوهش در فرش ایران» می‌گوید: «در دوران صفویه روابط بازرگانی و سیاسی ایرانیان با کشورهای اروپایی رو به توسعه نهاد و از ایــن طریق فرهنگ و هنر مغرب زمین، در ایران رواج گرفت و روز به روز رو به فزونی و گســترش نهاد. به دنبال این تحولات پایه‌هایی از طراحی و نقاشی شیوه غربی در ایران نضج گرفت که از تبعات گوناگون آن علاوه بر آغاز جنبش تصویر ســازی، ورود نگاره‌های غیر ایرانی و یا کاربــرد گل و برگ‌هایــی بود که تا آن زمان در هنرهای ایرانی به ویژه نقاشی کاربردی نداشته است. از آنجا که بزرگ‌ترین طراحان فرش ایران در زمان صفویان از همان گروه نقاشــان و مینیاتوریســت‌ها بودند، ورود نگاره‌های مذکور به فرش ایران اجتناب ناپذیر بود».

کل متن قالی را با ۱۳ ماهی و ۱۶ پرنده ترســیم کرده‌اند که با ۷ درخت متنی شــلوغ و پرکار را در قالی موجب شــده است. درخت را بسیاری از اقوام باســتانی نماد و جایگاه خدا می‌دانســتند. درخت ترکیب آســمان، زمین و آب است و در تقابل با حیات ساکن است. در آیه ۱۰ سوره نحل خداوند می‌فرماید: اوســت خدایی که آب را از آســمان فرو فرستاد که از آن بیاشــامید و (درختان پرورش دهید تا از میوه آن بهره مند شوید و به برگ آن) حیوانات خود را بچرانید.

جی. ســی. کوپر در کتاب «فرهنگ نمادهای ســنتی» آورده اســت که درخت همیشه‌ســبز مظهر زندگی ابدی، روح نامیرا و بی مرگی است. در نمادهای اســلامی‌درخت رحمت الهی نه در شرق است و نه در غرب، از این رو مرکزی اســت و مظهر رحمت روحانی و تنویر است. نور الله که زمین را منور می‌سازد (سوره نور، آیه ۳۵ که اشاره به درخت زیتون دارد که هم روزی ده و هم روغن چراغ است).

۲) لچک

ایــن قســمت از قالی که به صورت قرینه کار شــده اســت یادآور طرح محرابی اســت. لچک قالی قرمز رنگ اســت که به مرور زمان کم رنگ شــده و جلوه خود را از دســت داده اســت. در ســمت چپ گوشه لچک چسبیده به دیوارهٔ طولی قالی از حرکت اسلیمی دهن اژدری توپر طلایی رنــگ در جهت بــالا و پایین دو قاب اسلیمی‌ســاخته اند. در درون قاب

اسلیمی‌بزرگ تر که به دیواره طولی حاشیه چسبیده است بر زمینه ای سبز روشن گل شاه عباسی هشت پر و درون قاب اسلیمی‌پایین که به حاشیه عرضی چسبیده است، یک گل گرد بر زمینه روناسی دیده می‌شود. در راستای طولی لچک و در امتداد قاب اسلیمی‌بزرگ‌تر قاب اسلیمی‌دیگری با حرکت اسلیمی دهن اژدری طراحی شده است. زمینه سفید درون این قاب را با غنچه ای کوچک تزیین کرده‌اند.

از درون قاب‌های اسلیمی‌لچک شاخه‌های کوچک ختایی به صورت نامنظم خارج شده و با گل‌های گرد، غنچه‌ها و برگ‌های ریز ختایی فضای داخل لچک را پر کرده‌اند.

شاخه اسلیمی‌بسیار قطوری به رنگ سورمه ای فضای لچک را از متن قالی جدا میکند. این قسمت بسیار ضعیف تر از قسمت‌های دیگر قالی طراحی و اجرا شده است و ناهماهنگی آن با دیگر اجزای قالی مشهود است.

۳) حاشیه

حاشیه قالی متشکل از سه قسمت است: الف- ساده بافی؛ ب- حاشیه اصلی؛ ج- زنجیره.

الف- ساده بافی: ساده بافی یا لور قالی به رنگ متن قالی و نوار بسیار نازکی است که در اطراف حاشیه اصلی کار شده است.

ب- حاشیه اصلی: طرح حاشیه اصلی مداخل است با حرکت شاخه اسلیمی‌در جهت مخالف دو قاب اسلیمی، و تکرار آنها که در فضای مثبت و منفی به رنگ سورمه ای و روناسی است، این فضای بی تزیین را ساخته است.

در چهار گوشه حاشیه جایی که قاب‌های بزرگ‌تری را طراحی کرده‌اند، عبارت و تزییناتی دیده می‌شود. «عمل بنده کمترین» و «محمد امین کرمانی» مضمون این عبارت است.

«محمد امین کرمانی» می‌تواند نام اهدا کننده یا سفارش دهنده قالی باشد و یا به احتمال کمتر نام تولید کننده قالی است..

نوشته ای نا مفهوم نیز در سمت چپ قالی نزدیک به وسط حاشیه طولی بر روی زمینه روناسی دیده می‌شود. عبارت «یا کریم» فاقد نقطه است.

ج- زنجیره: این قسمت بعد از حاشیه اصلی (مداخل) کار شده و زنجیره بسیار کوچکی است که یادآور طرح‌های شکسته ایلیاتی است و با دو رنگ آبی تیره و روشن حاشیه را از متن جدا کرده‌اند.

عمده رنگ‌هایی که در این دست‌بافت نفیس تمام‌ابریشمی‌به کار رفته عبارت‌اند از: سبز آبی تیره، نارنجی زرد، قهوه ای، سبز، آبی تیره، قرمز لاکی، سفید، زرد و... با توجه به نام محمد امین کرمانی و همچنین نوع گره نامتقارن (فارسی) به احتمال بسیار زیاد در شهر کرمان بافته و به آستان مقدس حضرت رضا (ع) اهدا شده است.

منابع

انوشه، حسن (سر ویراستار)، «فرهنگنامه ادب فارسی»، تهران، سازمان چاپ و انتشارات ارشاد، ۱۳۷۶

پاکباز، روئین، «نقاشی ایران از دیر باز تا امروز»، تهران، نشر نارستان، ۱۳۷۹

دهخدا، علی اکبر، «لغت نامه»، جلد ۱۲، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳

ژوله، تورج، «پژوهشی در فرش ایران»، تهران، یساولی، ۱۳۸۱

فیروزان، مهدی، «راز و رمز هنر دینی»، تهران، سروش، ۱۳۸۰

سجادی، علی، «سیر تحول محراب در معماری اسلامی»، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۵

کوپر، جی.سی، «فرهنگ نمادهای سنتی»، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران، فرشاد، ۱۳۷۹

معین، محمد، «فرهنگ فارسی»، جلد اول، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۱

مقدم، محمد، «جستاری دربارهٔ مهر و ناهید»، تهران، انتشارات مرکز ایرانی مطالعه فرهنگها، ۱۳۵۷

یاحقی، محمد جعفر، «فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی»، تهران، سروش، ۱۳۷۵

ویلبر، دونالد، «باغهای ایران و کوشک‌های آن»، ترجمه مهین دخت صبا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸

کیان زاده، رضا، «المعجم المفهرس لکشف آیات القرآن» جلد ۱و۲ ، تهران، کیان کتاب، ۱۳۸۰

پرهام، سیروس، «دستبافهای عشایری و روستایی فارس»، جلد۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱

پوپ، ا، «معماری ایران»، ترجمه غلامحسین صدری افشار، ارومیه، انتشارات انزلی، ۱۳۶۶

Pope, Arthur Upham, «A Survey of Persian Art» (12), Tehran, Soroush.

Walker, Daniel, «Flower under Foot (Indian Carpets of the Mughol Era)», London, Thames and Hudson, 1998.

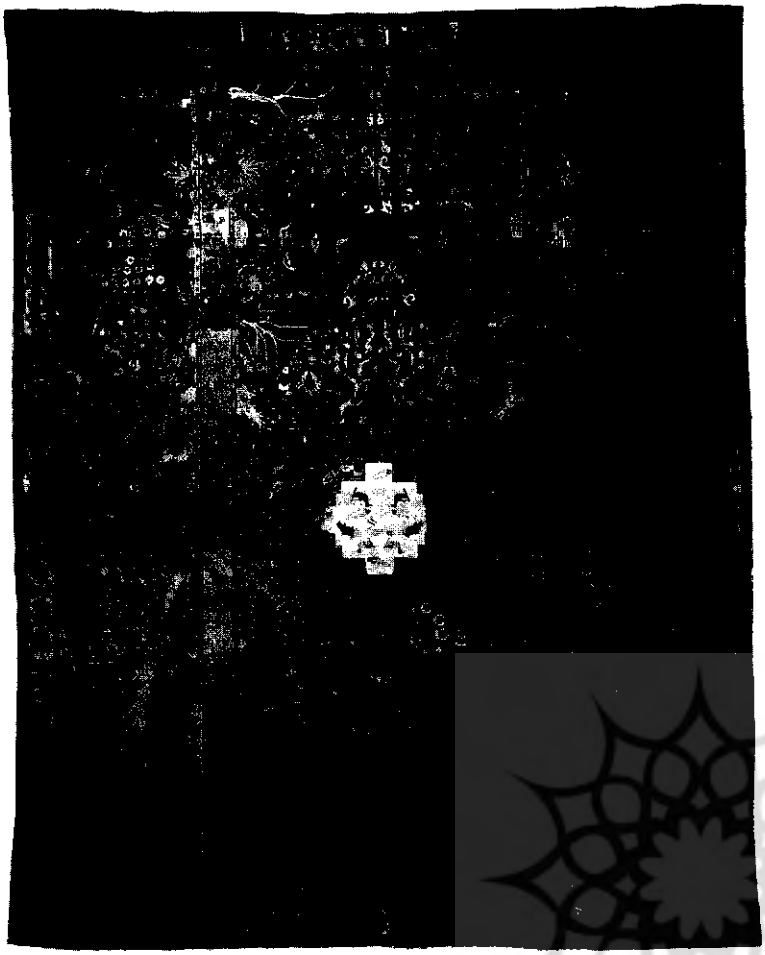

قالی باغی (قرن هفدهم یا هجدهم میلادی)، شمال غرب ایران، اندازه ۴۲۵×۲۷۰ سانتی‌متر